

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Dubravki Ugresic poszukiwania literatury środka

Author: Barbara Czapik-Lityńska

Citation style: Czapik-Lityńska Barbara. (2011). Dubravki Ugresic poszukiwania literatury środka. W: B. Stempczyńska, L. Mięśowska (red.), "Literatura środka" kontekst słowiański. (S. 33-40). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

BARBARA CZAPIK-LITYŃSKA

Uniwersytet Śląski

Dubravki Ugrešić poszukiwania literatury środka

Jugosłowiański okres twórczość Dubravki Ugrešić przypada na czas wczesnego postmodernizmu. Doświadczenia literackie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ujawniły wyczerpanie akceptowanych modeli literackich, wyjąłowanie wyobraźni twórczej, która nie potrafiła wymyślać kolejnych frapujących nowości na miarę międzywojennej awangardy czy choćby tradycyjnych wielkich narracji. Kiedy wydawało się, że niczego nowego nie sposób wymyślić, korzystano z erudycyjnej intertekstualności, gry i zabawy z konwencjami, stylami, gatunkami, kulturowymi percepcjami. Tamten czas wyjątkowo sprzyjał literaturze środka, jeśli przyjąć, że jest nią literatura mediacji między wysokimi stylami ambitnej literatury a niższymi stylami literatury popularnej, masowej, adresowanej do czytelnika niekoniecznie przygotowanego do odbioru trudnego tekstu literackiego. Polscy krytycy literaccy są skłonni separować kategorię literatury środka zarówno od literatury „wysokiej”, jak i popularnej¹, upatrując w niej stereotyp literatury nowoczesnej dążącej do pozyskania szerszej publiczności. W ów stereotyp wpisują się wczesne, wysokonakładowe (pisane przed emigracją) powieści chorwackiej pisarki.

Postmodernistyczny etap twórczości Ugrešić naznaczony został poszukiwaniami nowej formuły literatury, która pogodzi dawne ambicje do tworzenia dzieł o wysokich walorach artystycznych i poznawczych z demokratycznymi i konsumpcyjnymi tendencjami współczesności. Poszukiwania te sytuują niektóre teksty w kręgu literatury środka, która w przypadku Ugrešić jest polemiczną próbą wpisania się w nowoczesność. O swoich wątpliwościach co do

¹ K. Uniłowski: „*Proza środka*” lat dziewięćdziesiątych, czyli stereotyp literatury nowoczesnej. W: *Stereotypy w literaturze (i tuż obok)*. Red. W. Bolecki i G. Gazda. Warszawa: IBL 2003, s. 260.

znaczenia nowych fenomenów kultury współczesnej pisarka wypowiada się często. Są to wypowiedzi niezwykle krytyczne, gdyż — jak sądzi — „Na demokratycznym rynku każdy ma prawo do swojej artystycznej artykulacji. Na przestrzeni wieków sztuka z rzadkimi wyjątkami, zarezerwowana była jednak dla — piśmiennych. [...] Rynek zburzył zamknięte instytucje artystyczne, akademie i wydziały, rozdeptał staromodnych arbitrów sztuki, stróżów dobrego smaku, teoretyków sztuki i literatury, przejechał walcem po obowiązujących hierarchiach wartości i zbudował własne rynkowo-estetyczne kryteria. To, co się sprzedaje, jest dobre, to, co się nie sprzedaje — złe”² — pisała w 1977 roku Dubravka Ugrešić. W swej twórczości stara się kontynuować wartości wysokiego modelu literackiego, poszukując wszelako możliwości poszerzenia i unowocześnienia komunikacji literackiej, by pozyskać szerszy krąg odbiorców. W tym celu sięga po popularne wzory estetyczne, a wpisując je w literaturę wysoką, prowadzi artystyczną grę z wybranymi elementami tradycji i kultury współczesnej. Dostrzega w modnym intertekstualizmie stary fenomen: „Książki powstawały i powstają z literatury zawsze”³. Świadomość istnienia modelu i „wytworu”⁴ jest szczególnie intensywnie obecna we wczesnej fazie twórczości.

Spróbujmy zatem przypomnieć, jak tworzyła pisarka w dobie postmodernistycznego wyczerpania dawnych modeli sztuki, w dobie koniunktury na literaturę środka⁵, w dobie komercjalizacji sztuki i uzależniania jej od mediów oraz innych popularnych przekazników wiedzy o świecie.

Ugrešić jest — jak powiedziano — pisarką broniącą sztuki prawdziwej, wspartej na wiedzy, rzemiośle i autentycznym przekazie ludzkich emocji i wizji. Z wykształcenia filolog sławista, wychowana w szkole profesora Aleksandra Flakera, jednego z najlepszych znawców awangardy rosyjskiej i słowiańskiej, nie mogła zadowolić się wzorcami literatury dobrze sprzedawanej, a do takiej w Jugosławii należały romanse, kryminały i inne narracje popularne, zapewniające wydawnictwom dochody. Zdaniem pisarki, literatura nie powinna być pisana przez każdego i dla każdego. „Milan Kundera stwierdził z całą stanowczością — przypomina — że pewnego dnia, kiedy wszyscy będą pisać, nastanie czas powszechnej głuchoty”⁶. Z drugiej strony wiadomo przecież, że w procesie rozwoju literatury jej demokratyzacja była i jest istotną wartością. Ugrešić nie ma co do tego wątpliwości. Nurtują ją

² D. Ugrešić: *Aura glamouru*. W: Eadem: *Czytanie wzbronione*. Przeł. D.J. Ćirlić. Izabelin: Świat Literacki 2004, s. 62.

³ D. Ugrešić: *Baba Jaga zniosła jajo*. Przeł. D. Ćirlić-Straszyńska. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne 2004, s. 242.

⁴ Ibidem.

⁵ G. Gazda: *Sytuacja literatury w kulturze XX wieku*. W: *Polonistyka w przebudowie*. T. 2. Red. M. Czermińska, S. Gajda, K. Kłosiński, A. Legeżyńska, A.Z. Makowiecki, R. Nycz. Kraków: Ossolineum 2005, s. 640.

⁶ Ibidem, s. 64.

raczej pytania z kręgu poszukiwania złotego środka: jak zachować właściwe proporcje między rozmaitymi modelami kulturowymi, jak pozostać wierną swojemu głosowi w dobie nieakceptowanych przemian, gdzie postawić granice? Są to pytania o proporcje, o równowagę lub o relacje względem literatury popularnej, na które być może częściowo odpowiada literatura środka, poszukująca ugody z czytelnikiem, lecz nie za cenę rezygnacji z wartości. „Proza środka” — przekonująco twierdzi Krzysztof Uniłowski — apeluje do utrwalonego w szerokiej świadomości społecznej wyobrażenia pisarstwa najwyższych lotów, jego poetyki, problematyki, wreszcie — roli literatury oraz pisarza⁷. Wszystkie te cechy znajdziemy w interesujących nas tekstach Dubravki Ugredić. Można dodać, że pisarce chorwackiej udało się uniknąć „pułapki hermetyzmu” i pozostać wierną „awangardowemu etosowi”⁸, a te dwa wyróżniki — zdaniem zwolenników prozy środka — spełniają oczekiwania większości czytelników.

W Polsce opublikowano wszystkie najważniejsze książki autorki. W prozę środka wpisują się niektóre wczesne opowiadania i dwie powieści — *Stefcia Ćwiek w szponach życia* oraz *Forsowanie powieści-rzeki*. Obie możemy uznać za przykład „prozy środka”, o obu też możemy powiedzieć, że parodiują gatunki literatury popularnej, a wprowadzając je w obieg powieści postmodernistycznej, czynią to z ogromną dawką ironii obejmującej także literaturę wysoką.

Stefcię Ćwiek w szponach życia (*Patchwork story*) wydano w Chorwacji w roku 1981, w Polsce dopiero w roku 2002. Tytułowa bohaterka uosabia tęsknoty i dylematy młodej, niezbyt wykształconej i niezbyt mądrej chorwackiej dziewczyny, podlegającej wpływom kultury popularnej i kulturowym stereotypom o szczęściu kobiety. Niesamodzielnosc myślowa, nieporadność i niedojrzałość, brak doświadczenia życiowego doprowadzają sympatyczną bohaterkę do trudnych sytuacji i niewłaściwych wyborów, które w końcu uda jej się (z pomocą życzliwej autorskiej interwencji, właściwych sztuk, zaszewek i innych skutecznych technik przykrwania i fastrygowania materiału) przezwyciężyć. W „końcowej obróbce wykroju” narratorka powiada: „[...] tworząc postać zwykłej maszynistki, która poszukuje szczęścia w życiu, autorka chciała wypracować wdzięczny efekt rodem z *romansów Harlequina*, czyli tzw. *hertz prozy*. [...] Autorka, mając dobre chęci, próbowała połączyć skrawki *romansów Harlequina*, w których postaci kobiece wciąż czegoś szukają i szukają, by wreszcie odnaleźć to w happy endzie, oraz tzw. *prozy kobiecej*, w której postaci też wciąż czegoś szukają i szukają — tyle, że tego nie znajdują albo znajdują z wielkim trudem!”⁹ Dostrzegamy zatem z jednej stro-

⁷ K. Uniłowski: „Proza środka”..., s. 263.

⁸ Por.: ibidem, s. 264.

⁹ D. Ugredić: *Stefcia Ćwiek w szponach życia* (*Patchwork story*). Przeł. D.J. Ćirić. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne 2002, s. 104, 105.

ny grę z kodami literatury popularnej, by osiągnąć efekt zrozumiałości, prostoty, pewnej zabawności narracji, z drugiej zaś strony poważny wątek z zakresu sztuki życia (wyłożony popularnie, lecz z perspektywy feministycznej), radzenia sobie z jego pazurami, czyli tytułowymi szponami. Autorka pełni zatem rolę tradycyjnie przypisywaną literaturze wysokiej, która bywa kształcąca, warsztatowo ambitna, znacząca kulturowo, a przynajmniej nieobojętna na kwestie kultury. Tymczasem pierwsze wrażenia z lektury kierują uwagę ku kodom popularnym, co wynika z nawiązania (ironicznego i polemicznego zarazem) do konwencji romansowej z koniecznym happy endem, z zastosowania prostego języka rodem z „hertz prozy”, poradników gazetowych, mediów, komunikacji kulturowej i komunikacji codziennej.

Patchworkowa¹⁰ (technika polegająca na łączeniu w całość skrawków różnych materiałów) konstrukcja powieści, wyzyskująca schematy świadomościowe bohaterów szarego, zwykłego życia oraz wzorce panującego języka kultury masowej — jest produktem kultury postmodernizmu, który „miesza w synkretycznych strategiach porządku literatury popularnej i wysoko-artystycznej”¹¹. Książka ma ponad ćwierć wieku, pojawiła się zanim powstały teksty o literaturze środka. Pojawiła się przecież w aurze czytelniczego oczekiwania na literaturę, która nie będzie zbyt trudna. I *Stefcia Ćwiek w szponach życia* taką książką jest, mimo swego artystycznego wyrafinowania i krytycznego stosunku do kultury współczesnej.

Mimo upływu czasu i kolejnych transformacji kulturowych (i politycznych) jest coś, co zabawną powieść Dubravki Ugrešić chroni przed zdezaktualizowaniem. I nie jest to tylko komfortowa sytuacja literatury środka jako literatury pożądanego przez czytelnika. Tym czymś jest subtelna ironia, wyczuwanie właściwego słowa i właściwego elementu gry, czyli profesjonalizm (rodem z literatury wysokiej i modernistycznej praktyki literackiej) pisarki, która wie, jak należy tekst wykonać, za pomocą jakich technik i literackich chwytów zszyć całość, jakimi kategoriami estetycznymi wspomóc egzystencjalną sytuację Stefci, by bohaterkę polubić. Polskie wydanie (szkoda, że tak spóźnione) książki dodatkowo eksponuje charakterystyczną dla powieści technikę patchworku w opracowaniu graficznym okładki i stron tytułowych. Ponowo-

¹⁰ K. Nemec następująco wyjaśnia podtytuł powieści (*patchwork story*): „Podnaslovljen kao *patchwork story*, taj romančić-krparija spaja »ljupkost« kiča, modelativne matrice trivijalne literature (osobito »ljubića«) i iskustvo postmoderne metafikcije. Niz proznih segmenata, svojevrstnih »verbalnih krpica« spojeno je (ili, točnije rečeno, montirano) prema »pravilima« krojnog arka, kako i priliči »ženskoj prozi« pri čemu krojačko nazivlje (heftanje, krcanje, falcanje, fircanje, itd.) i odgovarajuće grafičko dizajniranje postaju šifriranim uputama čitatelju za kretanje kroz »labirint« teksta. A on se sastoji od otrcanih općih sjesta, konvencija, zapleta i tipskih figura »emskih priča« i popularnih »herc-romana« s kioska”. — K. Nemec: *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000*. Zagreb: Školska knjiga 2003, s. 321.

¹¹ G. Gazda: *Sytuacja literatury w kulturze XX wieku...*, s. 640.

czesny patchwork przypomina awangardową technikę kolażu, do której Ugrešić również nawiązuje. Dominuje jednak postmodernistyczne zainteresowanie intertekstualnością (od najwcześniejszych opowiadań) i palimpsestem¹², które ostatecznie decyduje o poszukiwaniu odpowiednich technik i strategii konstrukcyjnych. Ich bogactwo z pewnością nie jest rodem z literatury popularnej, choć ta staje się obiektem szczególnych penetracji artystycznych i krytycznych, w największym stopniu nasyconych ironią. W ostatnim, 20. podrozdziale *Końcowa obróbka wykroju* autorka dowcipnie wyjaśnia rzekomą genezę¹³ swej opowieści, w której jeszcze raz pokazuje narracyjną samoświadomość gruntownie wykształconej pisarki, dla której pisarstwo nie ma tajemnic, dla której pisarstwo jest rzemiosłem, porównywalnym z krawiectwem. Swoją opowieść o Stefci zamyśliła zatem jako patchwork, czyli kompozycję porównywalną z techniką łączenia różnych fragmentów materiału w artystycznie celową całość. By nadać jej wartość, wykonawca musi posiadać wiedzę, talent, smak, wycucie harmonii oraz zmysł artystyczny. By odczytać i właściwie zinterpretować ironiczno-parodiujący dyskurs pisarki, czytelnik musi być przygotowany do erudycyjnej gry z przewrotnie zmieniającą pomysły autorką.

Akt pisania — według Julijany Matanović¹⁴, ulubiony motyw pisarstwa Ugrešić — jest głównym tematem nieco późniejszej (bo z 1988 roku), lecz nie mniej cenionej książki *Forsowanie powieści-rzeki*, którą również można uznać za powieść środka. Tym razem pisarka podejmuje próbę ożywienia powieści przez zastosowanie gatunków i estetyk najnowszej prozy. Ironicz-

¹² Na ten temat zob. M. Medarić: *Intertekstualnost u suvremenoj hrvatskoj prozi (na primjeru proze Dubravke Ugrešić)*. V: *Intertekstualnost & intermedijalnost*. Red. Z. Maković, M. Medarić, D. Oraić i P. Pavličić. Zagreb: IKRO Mladost 1988 oraz V. Djekić: *Flagusova rukavica. „Originalnost prepisivanja” u prozi Dubravke Ugrešić*. Rijeka: Naklada Benja 1995.

¹³ W rozdziale 20. *Końcowa obróbka wykroju* D. Ugrešić prezentuje — autoironicznie i na sposób postmodernistyczny przewrotnie — wysoki stopień wiedzy o pisaniu: „1. *Patchwork story* — wedle pierwotnego zamiaru autorki to próba zainaugurowania »nielegalnego« gatunku prozy w istniejącej »oficjalnej« typologii. Otóż autorka czerpała inspirację z »dziennika« niejakiej Pat Patch (pseudonim). [...] Poruszona przykładem Pat Patch, autorka chciała stworzyć imitację *ustnego przekazu*, który przez wieki tworzyły kobiety, czyli prozę *undergroundu*, która kiełkowała podczas pogaduszek, darcia pierza, przedzenia, tkania, haftowania, w haremach — krótko mówiąc, we wszystkich tych zbiorowych sytuacjach, w których znajdowały się kobiety, a które wynikały z rozmaitych historycznych, geograficznych, narodowych, społecznych, obyczajowych i innych warunków. [...] Wyraziwszy na początku chęć napisania prozy »kobiecej«, autorka uwzględniła pewne ogólne cechy charakterystyczne tzw. prozy kobiecej. Wymieńmy kilka z nich: główna postać (kobieta) w poszukiwaniu osobistego szczęścia, poczucie osamotnienia, miłość jako dominanta; mocne przeżycie cielesności, sensualność, pasywność, apolityczność, banał codzienności, sytuacja społeczna w podtekście, zubożony język, niemożność przeżywania świata w całości itd.” — D. Ugrešić: *Stefcia Ćwiek w szponach życia...*, s. 102, 103.

¹⁴ Por. hasło autorstwa J. Matanović: *Ugrešić Dubravka*. V: *Leksikon hrvatskih pisaca*. Red. D. Fališevac, K. Nemec, D. Novaković. Zagreb: Školska knjiga 2000, s. 741.

ny i ludyczny ton narracji zostaje utrzymany. Matanović dostrzega, że każdy rozdział jest napisany zgodnie z regułami innego gatunku: „Svako poglavlje *Forsiranja* napisano je u iskustvu drugog žanra (pornografski roman, ljubavni roman, horror-proza, dnevnička proza), a u pojedinim se dijelovima prepoznaju i ludistički postupci dječje književnosti”¹⁵. Całość nawiązuje do powieści obyczajowo-sensacyjnej, zamkniętej w szkatułce rzekomo autorskiej wypowiedzi dziennikowej. Techniki konstruowania tekstu podkreślają jego literacką umowność oraz otwarcie na nieustanne dopełnienia i nawiązania. Intertekstualnym strategiom artystycznym towarzyszy zainteresowanie problemem oryginalności oraz społeczną rolą pisarza i literatury we współczesności. A więc pod maską książki popularnej, zabawnej i pozornie łatwej ukrywa się powieść o wyrafinowanej konstrukcji. Tekst można czytać podwójnie. Albo jako sensacyjną powieść z intrygującą fabułą, albo jako zabawną powieść, składającą się z licznych zagadek, prowokujących czytelnika do poszukiwania na nie odpowiedzi.

Akcja powieści ma miejsce w Zagrzebiu, gdzie zjeżdżają pisarze krajowi i zagraniczni, by uczestniczyć w rozmowach literackich. Przedmiotem narracji są perypetie bohaterów, których autorka umieszcza w zaskakujących dla nich sytuacjach — czasem śmiesznych, czasem dramatycznych. Jednemu z pisarzy skradziono rękopis powieści, rzekomo dzieło życia. Inny niespodziewanie umiera, jeszcze inny zostaje zgwałcony i upokorzony. Powieść obfituje w wątki sensacyjne, miłosne, erotyczne. Pisarka parodiuje różne konwencje i style, podejmując zabawne dialogi z rzeczywistością świata przedstawionego i funkcjonującymi współcześnie stylami uprawiania prozy. Polemizując ze stereotypami współczesności, sama również wpisuje się w stereotyp literatury środka, co krytycy skrzętnie odnotowali. Powieść *Forsowanie powieści-rzeki* uhonorowana została w 1989 roku najważniejszą nagrodą krytyki jugosłowiańskiej — Nagrodą NIN-u. W Polsce została wydana nakładem PIW w roku 1992 oraz Wydawnictwa Czarne w 2005 roku.

Jeśli *Stefcie Ćwiek w szponach życia* można uznać za ponowoczesną parodię romansowej literatury kobiecej, aspirującą do literatury ambitnej za pośrednictwem wysokich kompetencji narratorskich autorki, to *Forsowanie powieści-rzeki* byłoby parodią popularnych gatunków literackich w sytuacji, którą postmodernistyczny autor określa jako kryzysową dla powieści. Kryzys wielkich narracji skazuje literaturę na zamilknięcie lub grę z dotychczasowymi konwencjami. Dubravka Ugrešić wybiera erudycyjną grę i pisze książki odbierane jako interesujące i zabawne, pozornie lekkie, a w rzeczywistości w najwyższym stopniu nasycone skomplikowaną autorefleksją. Jej flirt z literaturą popularną toczy się bowiem w najwyższych rejestrach literackich. „Svojim parodijama — twierdzi Slobodan Prosperov Novak — dokazuje

¹⁵ Ibidem.

neiscrpljivu potencijalnost trivijalnih žanrova”¹⁶. Ten potencjał literatury trywialnej Dubravka Ugrešić potrafiła ujawnić i zastosować dzięki znajomości literatury wysokiej, której wartości broni przy każdej nadarzającej się okazji. Późniejsza twórczość, niemieszcząca się już w formule literatury środka, jest tego jeszcze bardziej dobitnym przykładem.

¹⁶ S. Prosperov Novak: *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Golden marketing 2003, s. 596.

Barbara Czapik-Lityńska

Writings of Dubravka Ugrešić in search of middle literature

Summary

Postmodern stage of Dubravka Ugrešić writings was presented in the article, where special attention was paid to two novels: *Stefcia Ćwiek: In claws of life* as well as *Novel-river crossing*. Thanks to them, the writer has gained popularity on Yugoslavian literary market. Literary strategies that were used in the novels allowed to avoid trap of closure and be faithful to “avant-garde ethos”, which ideas are nearly the same as Ugrešić ones. Both novels are literary responses to dilemmas of early postmodernism. Ugrešić shows the ways of functioning in modern culture, its customs, style and economic situation on success. The writer makes polemic about presented world and applied genre. Polemical-ironical posture based on play and parody as well as intertextuality, in connection with new compositive-stylistic ideas, leads the writer to the popular novel, which is full of high literature values. This, as a result situates the writer not on borderland of high and popular literature but in the circle of middle literature that is literature which does not resign from old ideas and is open to wide public. Moreover, it is literature, which searches for appropriate literary formula.

Барбара Чапик-Литыньска

Дубравки Угрешич поиски миддл-литературы

Резюме

В статье представлен постмодернистский этап творчества Дубравки Угрешич, с обращением особого внимания на два романа: *Штефица Цвек в зубах жизни* и *Форсирование романа-реки*, благодаря которым писательница приобрела популярность на югославском литературном рынке. Используемые в романах художественные стратегии позволили писательнице избежать «ловушки герметизма» и остаться верной «авангардному этосу», идеи которого ей ближе всего. Оба романа являются художественным ответом на дилеммы эпохи раннего постмодернизма. Угрешич показывает способы функционирования в современной культуре, ее нравах, моде, установке на успех. Она дела-

ет это полемически как по отношению к представляемому миру, так и по отношению к используемому жанру. Полемически-ироничная позиция, поддерживаемая потребностями в развлечениях и пародией, а также интертекстуальностью, в соединении с новыми композиционно-стилистическими идеями приводит писательницу к роману популярного характера, но в самой большей степени насыщенному ценностями высокой литературы. Это размещает Угрешич не столько на рубеже высокой и популярной литературы, сколько в кругу миддл-литературы, т.е. литературы, не отказывающейся от прежних высоких идеалов, открытой на более широкую аудиторию и находящейся в поисках соответствующей для нее художественной формулы.